

Józef Lindmajer

Wybory do Reichstagu w 1867 i 1871 roku na przykładzie okręgu bytowsko-miasteczko-sławieńskiego

---

Słupskie Studia Historyczne 7, 81-100

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Józef Lindmajer

WSP Słupsk

WYBORY DO REICHSTAGU W 1867 I 1871 ROKU NA PRZYKŁADZIE OKRĘGU BYTOWSKO-MIASTECKO-SŁAWIŃSKIEGO

W 1866 r. zakończyła się rywalizacja między Austrią a Prusami o prymat polityczny wśród państw niemieckich, co przesądziło o wyborze koncepcji zjednoczenia Niemiec według pruskiego wariantu „małoniemieckiego”, tj. budowy nowego niemieckiego państwa federacyjnego bez Austrii. O wszystkim zadecydowały: generalna zbrojna konfrontacja austriacko-pruska w czasie wojny 1866 r. pod Sadową-Königgrätz 3 lipca, warunki preliminariów pokojowych w Nikolsburgu (trzy tygodnie później), a ostatecznie – pokój w Pradze 23 sierpnia 1866 r. Nastąpił koniec Związku Niemieckiego (Deutscher Bund), istniejącego od Kongresu Wiedeńskiego 1815 r.; pokonana Austria musiała zgodzić się na jego rozwiązanie.

Sprawność, konsekwencja i skuteczność pruskiej struktury państwowej – działającej w warunkach wciąż trwającej wojny – była w tym okresie doprawdy imponująca. Już na kilka dni przed preliminariami pokojowymi (26 lipca 1866 r.) Prusy miały gotowy plan podziału swojego państwa na okręgi wyborcze i repartycji mandatów poselskich, przygotowując się praktycznie do wyłonienia jak najszybciej nowego niemieckiego parlamentu¹.

W dniu 18 sierpnia 1866 r. – a więc jeszcze przed podpisaniem prusko-austriackiego traktatu pokojowego – wszedł w życie układ Prus z 21 państwami niemieckimi położonymi na północ od rzeki Men. Na mapie politycznej Europy pojawiła się kolejna formacja ustrojowo-terytorialna niemieckiego państwa o charakterze federacyjnym pod auspicjami Prus: Związek Północniemiecki (Norddeutsche Bund)².

Przepisy dotyczące wyłonienia składu osobowego parlamentu (Reichstagu), tego tak zakreślonego państwa, zostały zawarte w ustawie wyborczej z 15 października 1866 r.³ Wyborcą mógł być tylko mężczyzna dysponujący pełnią praw obywatelskich, który ukończył 25 lat, deputowanym natomiast każdy spośród nich mieszkający na terytorium któregośkolwiek z państw należących do Związku przynajmniej przez trzy ostatnie lata⁴. W ordynacji znalazło się wcześniejsze pruskie rozwiązanie (z lipca 1866 r.) odnośnie zastosowania zasady równości i proporcjonalności przy wyborze posłów do Reichstagu. Przystąpiono do tworzenia jednomandatowych okręgów wyborczych, każdy o liczbie ludności po ok. 100 tys.⁵

W ramach okręgu wyborczego wyodrębniano liczne obwody wiejskie i miejskie (por. niżej). Administracja (zarząd) poszczególnych gmin wiejskich, obszarów dworskich, magistraty, sporządzały aktualny spis wyborców uprawnionych do głosowania, grupując je według miejscowości i zasięgu terytorialnego danego obwodu (Zusammenheften), przechowując tzw. pierwszy egzemplarz u siebie (Haupt-Exemplar). Drugi egzemplarz listy otrzymywał każdy przewodniczący wyborów w konkretnym obwodzie (Wahl-Vorsteher)⁶. Spisy uprawnionych sporządzano na kilka tygodni przed datą wyborów i wykładano do sprawdzenia zainteresowanym w określonym terminie i przewidzianym miejscu (lokalu) przyszłego głosowania⁷.

Nie było ustawowego wymogu, aby kandydujący do Reichstagu zamieszkiwał w okręgu na którego liście wyborczej się znalazł. Wybory były powszechne, tajne, bezpośrednie, w miarę proporcjonalne (por. uwagi niżej), wykonane osobiście. W przypadku, gdy żaden z kandydatów nie otrzymał absolutnej większości głosów, wyznaczano wybory uzupełniające (Stichwahl) dla dwóch kandydatów, którzy uzyskali w pierwszej turze największe poparcie. Przy równej liczbie głosów dla obu ubiegających się o mandat deputowanego w drugiej turze, ostateczne rozstrzygnięcie zapadało drogą zwykłego losowania⁸.

Podstawą analizy stanu zaludnienia – od którego zależał określony podział na okręgi wyborcze w końcu 1866 r. – były wyniki spisu powszechnego z 3 grudnia 1864 r. W założeniu wstępnym z lipca 1866 r. przewidziano wybór z Prus (liczących 19 255 tys. ludności) 193 posłów⁹. Po zakończeniu wojny i nowych nabytkach terytorialnych Prusy stały się państwem większym i ludniejszym (włączyły Hanower, Frank-

furt n. Menem) – co zostało odzwierciedlone w aktualnym podziale mandatów: do liczby 235 na ogółem 297 dla całego Związku Północnoniemieckiego¹⁰.

Pruską prowincję pomorską (Provinz Pommern) podzielono na 14 okręgów wyborczych (np. największe ludnościowo – śląska i nadreńska miały po 35 okręgów)¹¹. Wewnętrzny podział w ramach prowincji pomorskiej uwzględniał granice rejencji i powiatów. Na terenie rejencji strzałowskiej powstały 2 okręgi, na terenie rejencji szczecińskiej 7. Na 5 okręgów dzieliła się rejencja koszalińska, mianowicie: nr 1 – obejmujący powiat słupski i lęborski (129,6 tys. ludności); nr 2 – bytowski, miasteczki i sławieński (132,1 tys.); nr 3 - powiat „Księstwo”,¹² (111,1 tys.); nr 4 – białogardzki, świdwiński i drawski (99,0 tys.); nr 5 – powiat szczeciński (71,9 tys.)¹³.

Dokonany wówczas podział na okręgi wyborcze – przynajmniej gdy chodzi o obszar rejencji koszalińskiej – okazał się praktycznym, a przez to i trwałym rozwiązaniem¹⁴. Gorzej było natomiast ze spełnieniem – w ramach wyznaczonych okręgów – wymogu proporcjonalności w procedurze wyborczej, dlatego ustawodawca dopuścił do znaczących różnicowań wśród okręgów pod względem liczby mieszkańców, a zatem i liczby potencjalnych wyborców. I tak, w rejencji koszalińskiej rozpiętość zaludnienia między okręgiem najmniejszym, a był nim powiat szczeciński, a największym, bytowsko-miasteczko-sławieńskim, wynosiła aż 60 tys.¹⁵

Funkcje okręgowych komisarzy wyborczych pełnili landraci, a więc urzędnicy państwowi. W jednopowiatowym okręgu szczecińskim był nim aktualnie urzędujący, w pozostałych okręgach, obejmujących po dwa lub trzy powiaty, tymi obowiązkami obarczano każdego landrata z osobna w kolejnych wyborach, chociaż niektórzy spośród nich byli komisarzami po kilka razy w trakcie wyborów po sobie następujących¹⁶.

Podział na obwody wyborcze rozpatrzemy głównie na przykładzie okręgu największego bytowsko-miasteczko-sławieńskiego, który to obszar stanowi podstawowy przedmiot analizy merytorycznej niniejszego artykułu. Większe miasta w tym okręgu – Darłowo, Sławno, Bytów i Miastko były dwuobwodowe, dwa najmniejsze – Polanów i Sianów jednoobwodowe¹⁷. Dla przykładu, Białogard, ludniejszy niż cztery pierwsze wymienione miasta, też dzielił się (w latach 1867-1871) na dwa obwody¹⁸. Trzy główne miasta rejencji, Słupsk, Kołobrzeg i Ko-

szalin, mogły w pierwszych wyborach do Reichstagu dysponować czterema obwodami (Kołobrzeg, Koszalin) lub pięcioma (Słupsk), bowiem zamieszkiwało je 2 lub 3-krotnie więcej ludzi (1867-1871 r.) aniżeli w innych miastach powiatowych rejencji koszalińskiej (włącznie z już wykazanymi). Z czasem miejskich obwodów wyborczych w trzech największych ośrodkach przybywało; wprost proporcjonalnie do wzrastającego w nich najszybciej zaludnienia¹⁹.

Na listach dwóch obwodów miejskich w Miastku widnieją nazwiska uprawnionych w liczbie: według stanu na koniec 1866 r. 421 i 501 (razem 922 w wyborach 3 marca 1867 r.) oraz 410 i 494 (razem 904 w odniesieniu do wyborów 31 sierpnia 1867 r.), w 1871 r. 425 i 488 (razem 913)²⁰. Zapewne na listach wyborczych w obwodach pozostałych miast badanego okręgu znajdowała się podobna w przybliżeniu liczba nazwisk uprawnionych, to jest w granicach od ok. 400 do ok. 550. Wysnuć można także wniosek, że w 1867 r. ogólna liczba uprawnionych wyborców w miastach okręgu bytowsko-miastecko-sławińskiego była, uogólniając, nieco wyższa niż w 1871 r., jak to widać na przykładzie Miastka, a to wskutek wzmożonej pierwszej fazy emigracji i z tego terytorium, przypadającej właśnie na ten okres, co uwidoczniło się i w innych miastach rejencji koszalińskiej, nieraz dochodzącej do rzędu kilkunastu procent ubytku absolutnego w grupie wiekowej mężczyzn od 25-tego roku życia²¹.

Na terenach wiejskich powiatów, stanowiących okręg wyborczy, utworzono gęsto rozmieszczone obwody o – w miarę – zbliżonej liczebności uprawnionych wyborców. Zabiegi o utrzymanie takiego formalnego wymogu spowodowało, że w skład jednego obwodu (Wahlbezirk) wchodziły jeden lub dwa obszary dworskie i najbliższa gmina chłopska (Guts-und Gemeindeverband). Takich obwodów było najczęściej w powiecie o przewadze wielkiej własności ziemskiej (miastecki) lub zrównoważonym stanie posiadania – junkierskim i chłopskim (sławiński). W jednym, jak i w drugim przypadku na liście wyborców znajdowało się, z nielicznymi wyjątkami, więcej stałych mieszkańców gminy chłopskiej. Funkcjonowały też obwody łączące po dwa lub więcej obszarów dworskich i dwie gminy, lub też składające się tylko z jednego większego obszaru dworskiego – dóbr rycerskich (Gutsverband); np. w powiecie miasteczkim Biała, należący do v. Bellinga; Gatka będący własnością

Heringa; Łubno w posiadaniu Weyhera; Łobzowo w rękach Scheunmanna²².

W 1867 r. pozamiejskich obwodów wyborczych w powiecie miasteczkim było 52, w powiecie bytowskim 48²³. Także z powodu zaznaczającego się od tamtego okresu regresu ludnościowego, spowodowanego ruchami wychodźczymi – a nieco później w następstwie parcelacji niektórych majątków lub ich części, co się równało likwidacji pewnych obszarów dworskich jako odrębnych jednostek zarządu terytorialnego i prawa komunalnego – zmniejszała się liczba wiejskich obwodów wyborczych. W powiecie miasteczkim w 1871 r. było ich 50, o 2 mniej niż w 1867 r.²⁴

Nadzór nad przebiegiem wyborów w każdym obwodzie pozamiejskim sprawował mianowany przewodniczący (Wahlvorsteher) mający swojego zastępcę. Posługując się przykładową listą obwodów z 1867 r. dla powiatu miastecznego dostrzegamy wśród przewodniczących nazwiska aż 37 właścicieli dóbr rycerskich (na 52 obwody), ponadto po kilku aktualnych dzierżawców lub administratorów majątków ziemskich. Spotykamy też 2 duchownych protestanckich (kaznodzieje), po jednym nauczycielu (Storkowo), funkcjonariuszu policji lokalnej (Trzebielino) i sołtysa. Tych ostatnich najwięcej mianowano na zastępców przewodniczących (w liczbie 19). Lokale wyborcze mieściły się w prywatnych domach-siedzibach właścicieli dóbr rycerskich, będących przewodniczącymi obwodowych komisji (dokładnie 37), w kilku domach dzierżawców bądź administratorów majątków, w budynkach tylko 4 szkół, w pomieszczeniach 2 domów parafialnych (Kołczygłowy i Kwakowo) lub w mieszkaniu kaznodziei (Cetyń) oraz sołtysa (Darnowo)²⁵.

Przebieg i wyniki wyborów do Reichstagu Związku Północnoniemieckiego w 1867 r. (dwukrotnie) i do pierwszego Reichstagu II Rzeszy Niemieckiej w 1871 r. rozpatrzymy na przykładzie okręgu bytowsko-miasteczko-sławińskiego, największego ludnościowo wśród pięciu okręgów na terenie rejencji koszalińskiej (wg. stanu z 3 grudnia 1864 r.). W tym okręgu powiat sławiński ustępował pod względem demograficznym tylko powiatowi słupskiemu: 77,2 do 87,9 tys. Zatem każdy z nich liczył więcej ludności aniżeli powiat szczecinecki (71,9 tys.), stanowiący – jak wiemy – samodzielny okręg wyborczy.

Powiat sławieński charakteryzował się na przełomie lat sześćdziesiątych-siedemdziesiątych XIX w. przewagą wielkiej własności rolnej, znaczącym współczynnikiem dużych gospodarstw chłopskich w strukturze posiadania ziemi oraz wyraźnie wyższą od średniej rejencyjnej towarowością i dochodowością produkcji rolno-hodowlanej, osiąganą zwłaszcza w jego północnej i środkowej części (dobre gleby, wydajniejsze naturalne i ulepszane tereny pastwiskowe i łąkowe). O różnicowanym profilu gospodarczym i większym stopniu urbanizacji powiatu sławieńskiego decydowały cztery miasta – Sławno, Darłowo, Polanów i Sianów. Dwa pozostałe powiaty okręgu wyborczego, miasteczki i bytowski, to „jednomiejskie” słabo zaludnione obszary, leżące w podobnej strefie nieurodzajnych ziem, a o ich skromniejszej zasobności materialnej i możliwościach na rynku pracy decydowały rozległe połacie leśne – intensywnie eksploatowane, ale też i odtwarzane, zwłaszcza w obrębie wielkich posiadłości powiatu miasteczkiego, z których pewna część przeszła dotąd i w ręce mieszczańsko-kupieckie²⁶.

Najmniejszy obszarowo i ludnościowo powiat bytowski (24 tys.) wyróżniał się wzrastającym odsetkiem mieszkańców kaszubsko-polskiego rodowodu (wyznania katolickiego i także ewangelickiego)²⁷. Bytów, dopiero od 1846 r. miasto powiatowe, zaczynał od niedawna wykształcać się jako międzyregionalny ośrodek pośrednictwa handlowego produktami rolniczymi, surowcami leśnymi oraz ich fabrykatami. Tę możliwość rozwojową Bytów zawdzięczał swemu położeniu na styku prowincji zachodniopomorskiej z zachodniopruską, przy dość ruchliwym i zmodernizowanym szlaku drogowym w stronę Bałtyku (Słupsk-Ustka).

Wyznaczone jesienią 1866 r. wybory do parlamentu Związku Północnoniemieckiego, na dzień 12 lutego 1867 r., doprowadziły szybko do nieznanego dotąd ożywienia politycznego, uwidocznionego w kształtowaniu się przemian programowych i kadrowych w łonie już istniejących partii politycznych oraz w powstawaniu nowych ugrupowań i ruchów społecznych w państwach niemieckich na czele z Prusami.

Taka pragmatyka nie ominęła statycznych dotąd pod tym względem, a zacofanych gospodarczo, regionów wschodnich prowincji państwa pruskiego. Już w grudniu 1866 r. doszło do założenia formalno-organizacyjnych zrębów lokalnych oddziałów partii konserwatywnej. Jeden z nich, zaliczany do najwcześniejszych i aktywnych, powstał dla

powiatu sławieńskiego przy okazji rozpoczęcia kampanii – celem wyłonienia kandydata do Reichstagu z tego powiatu. Wówczas wybór padł na właściciela dóbr rycerskich Dębczyno, ówczesnie powiat słupski, von Denzina, zamieszkałego w Lęborku. Obok tego zadania doraźnego, wymuszonego przez kalendarz wyborczy, propagowano i kolportowano podstawowe cele, założenia, strategię społeczno-patriotyczną tej partii, wśród których do zasadniczego urastało rozszerzenie oraz utrwalenie ideologicznych i moralnych wartości pruskiego konserwatyizmu protestanckiego²⁸

Do czuwania nad przestrzeganiem nieznanych dotychczas reguł kampanii wyborczych do Reichstagu, wedle litery prawnej, została wprzęgnięta prowincjonalna administracja państwowa – i to w sposób bezpośredni, a politycznie jednoznaczny. Landraci otrzymali nie tylko nominacje na urzędujących komisarzy poszczególnych okręgów wyborczych. Włączyli się oni wprost i z nakazu władz zwierzchnich w nurt politycznych rozgrywek, uzyskując – jak należało się tego spodziewać – ważny instrument do oficjalnego propagowania wykładni skrajnego konserwatyizmu junkiersko-pruskiego.

Na początku stycznia 1867 r. odbyło się w Koszalinie zebranie wszystkich landratów z terenu rejencji. Ocenili oni zgodnie, że aktualne nastroje i atmosfera polityczna w społeczeństwie całego regionu są sprzyjające, bowiem posiadają bardzo wyraziste cechy gwarantujące zdecydowaną przewagę ideologii konserwatywnej²⁹. Wybiegając naprzód – na przykładzie wszystkich pięciu okręgów wyborczych rejencji miały się sprawdzić przewidywania O. von Bismarcka, że „masy nie poprą głównego wroga to znaczy postępców”, i że o wynikach wyborów decydować będzie konserwatywna wieś³⁰.

Efektem końcowym koszalińskiego spotkania landratów stała się opracowana lista konserwatywnych kandydatów na posłów do Reichstagu ze wszystkich okręgów wyborczych rejencji. Znalczli się na niej dwaj nominowani z okręgu Bytów-Miastko-Sławno: wspomniany von Denzin i hrabia von Blumenthal-Suckow z Janiewic³¹. Wykreślony został trzeci kandydat konserwatystów z pierwszej (wstępnej?) listy tego okręgu, a był nim tajny nadradca rejencyjny von Massow³². Dwóch zarekomendowanych kandydatów konserwatywnych przeszło jeszcze na liście okręgu „Księstwo”, w pozostałych trzech okręgach – po jednym³³.

Wytypowani dwaj kandydaci z okręgu bytowsko-miasteco-sławińskiego zostali w dalszej procedurze zaakceptowani przez komórkę partii konserwatywnej, działającą już oficjalnie na tym terenie, i obaj stanęli do wyborów 12 lutego 1867 r. (por. tabela). Oprócz nich poważnym, w znaczeniu popularności, kandydatem okazał się znany w regionie radca handlowy i armator z Darłowa E. Hemptenmacher, wysunięty przez środowisko polityczne związane z Partią Narodowoliberalną (Nationalliberale Partei)³⁴.

Po tych ustaleniach, jednoznacznie potwierdzających bezpośredni udział w przygotowywaniu kampanii wyborczej i ingerencję w toku jej trwania pruskich urzędników państwowych, poczynając od landratów, nie obyło się bez innych form współpracy polityczno-propagandowej z ich udziałem, osadzonej już głębiej w konkretnych powiatach tworzących okręgi wyborcze. Na przykład, członkowie sławińskiego oddziału partii konserwatywnej, na posiedzeniu w dniu 10 stycznia 1867 r., w większości opowiedzieli się za kandydaturą von Bumanthala z Janiewic, piastującego aktualnie funkcję deputowanego powiatowego w sejmiku prowincjonalnym. Za wnioskiem o wystawienie tylko tego jednego kandydata konserwatystów opowiedział się oficjalnie landrat powiatu sławińskiego, von Woedtke, będący komisarzem wyborczym w okręgu³⁵.

Osiągnięty wynik w wyborach do sejmu konstytucyjnego Związku Północnoniemieckiego w okręgu bytowsko-miasteco-sławińskim (tabela) potwierdził zdecydowane zwycięstwo von Blumenthala, który otrzymał więcej głosów niż razem wzięci – główny jego konkurent o tej samej orientacji politycznej, von Denzin, i rywal liberalny, E. Hemptenmacher.

Zwraca uwagę wysoka frekwencja wyborcza. Wiemy, że zbliżony wynik, gdy chodzi o wskaźnik głosujących w tym okręgu, zostanie osiągnięty ponownie dopiero w wyborach 1898 r. (I tura), gdy liczba ludności, a więc zapewne i uprawnionych do głosowania (pomimo regresu spowodowanego ruchami migracyjnymi), była nieco wyższa. W całym bloku państw tworzących Związek Północnoniemiecki frekwencję wyborczą w lutym 1867 r. należy ocenić jako bardzo wysoką; średnio wyniosła ok. 70 proc., w niektórych okręgach nawet do 90 proc.³⁶ W interesującym nas okręgu wyborczym frekwencję obliczamy na ok. 75 proc.³⁷.

Najwięcej posłów do Reichstagu konstytucyjnego wprowadziły: powstała tuż przed wyborami Partia Narodowoliberalna (grupująca zwolenników zjednoczenia Niemiec przez Prusy) w liczbie 80, konserwatyści 59, wolnokonserwatyści (Freikonservative Partei) 39, koalicja tak zwanych staroliberalów (Altliberales), katolików i innych organizacji o zabarwieniu liberalnym (Freie Vereinigung) – razem 41, oraz Partia Postępowa (Deutsche Fortschrittspartei) 19 deputowanych. Partia Wolnokonserwatywna wyodrębniła się wiosną 1867 r. po rozłamie w obozie konserwatywnym. Przyjęła ona później w Niemczech nazwę Partia Rzeszy (Deutsche Reichspartei), natomiast w Prusach nadal nazywała się Wolnokonserwatywną³⁸.

Spójrzmy na dane o preferencjach wyborczych z uwzględnieniem „geografii” głosujących w naszym okręgu. Kandydat konserwatywny forsowany przez junkierstwo sławieńskie właśnie w tym największym powiecie okręgu wyborczego³⁹ odniósł zdecydowane zwycięstwo, dzięki któremu – w efekcie końcowym – zawdzięczał swój sukces. Zgromadził on w obwodach wiejskich tego powiatu 6592 głosy, co stanowiło aż 67,2 proc. wszystkich, które oddano na niego w całym okręgu. Ze strony elektoratu wiejskiego powiatu miastecckiego von Blumenthal uzyskał 2599 głosów, czyli 26,5 proc. ogółu jakie otrzymał w okręgu, co przypieczętowało zwycięstwo tego kandydata konserwatystów⁴⁰.

Wyborcy powiatu bytowskiego całkowicie pominęli konserwatystę wylansowanego przez ziemiaństwo sławieńsko-miasteckie. Von Blumenthal otrzymał w Bytowskim tylko 2 głosy (sic !) – po jednym w Bytowie i w którymś z obwodów wiejskich. Ich wybranym został von Denzin, który na ogółem 4275 głosów w okręgu uzyskał w obwodach wiejskich powiatu bytowskiego 2248, tj. 52,6 proc., w obwodach wiejskich powiatu sławieńskiego 1055, tj. 24,7 proc., w obwodach pozamiejskich miastecckiego tylko 411 głosów, czyli 9,6 proc. wszystkich⁴¹.

Ujawniony separatyzm Bytowszczyzny, wystawiającej własnego kandydata konserwatywnego, spowodował rozbitcie głosów zwolenników partii konserwatywno-protestanckiej w okręgu bytowsko-miasteccko-sławieńskim, dzięki czemu bardziej wyraziście zarysowało się polityczne poparcie dla liberała E. Hemptenmachera z Darłowa. Uzyskał on prawie tyle samo głosów co von Denzin.

W warunkach dominacji liczebnej elektoratu wiejskiego, znajdującego się pod przemożnym wpływem konserwatywnego dworu junkierskiego i oddanych państwowo-pruskiej ideologii pastorów oraz nauczycieli szkółek elementarnych, wielkość poparcia dla kandydata liberalnego w analizowanym okręgu należy ocenić – generalnie – jako zastanawiająco wysokie. Co ewentualnie zadecydowało o tak licznym dla niego poparciu? Kandydat stronnictwa liberalnego był przynajmniej od 20 lat znanym w regionie kupcem i armatorem. Prowadził on coraz rozleglejszą działalność handlową, trudniąc się – na przykład – masową dystrybucją drewna, pozyskiwanego głównie z lasów powiatu miastckiego, splawianego Wieprzą i Grabową do portu darłowskiego⁴². Mógł być zatem odbierany nie tylko jako człowiek czynu na polu gospodarczej działalności, któremu się powiodło, lecz także jako pracodawca dla wielu rodzin w swoim mieście, a zwłaszcza wśród robotników leśnych z powiatu miastckiego i wsi położonych w południowej części powiatu sławieńskiego. Sugestię takową zdają się dokumentować dane wyborcze. W obwodach wiejskich powiatu sławieńskiego E. Hemptenmacher zebrał 1617 głosów (38,3 proc.), powiatu miastckiego 956 (22,6 proc.), powiatu bytowskiego 463 (11 proc.)⁴³.

Jest również szansa i sposobność, dysponując zapisami źródłowymi, uzyskania ważnego poznawczo materiału o stopniu ówczesnego poparcia, podczas wyborów do pierwszego Reichstagu – na podstawie wybranego okręgu wyborczego ze wschodniej części prowincji pomorskiej – dla człowieka identyfikowanego jako przedstawiciel nieco odmiennych preferencji społeczno-politycznych, od tych – widzianych przez pryzmat tradycjonalistycznej ideologii skrajnie pruskiego konserwatyzmu protestanckiego. W pięciu miastach badanego okręgu obaj kandydaci konserwatywni otrzymali razem tyle samo głosów (1179) co kandydat liberalów (1185). Najbardziej „konserwatywnym miastem” okazał się Bytów, bowiem tam na von Denzina padło aż 430 głosów, na ogółem 537 jakie uzyskali w tym mieście łącznie trzej najważniejsi kandydaci. Na drugim miejscu listy poparcia dla konserwatystów znalazło się Sławno z 375 głosami, w tym 275 na von Blumenthala i 100 na von Denzina. W Darłowie – największym w tym czasie mieście okręgu – na pierwszego z konserwatystów oddano 107 a na drugiego tylko 5 głosów, w Miastku najmniej – odpowiednio 60 i 15⁴⁴.

Wspomniany „konserwatyzm” Bytowa przełożył się też na najmniejsze poparcie dla liberała, bowiem niezbyt tu znany i doceniany E. Hemptenmacher otrzymał 106 głosów, w Miastku najwięcej – bo 324, to znaczy ponad 4-krotnie więcej niż obaj konserwatyści. W swoim mieście – Darłowie liberał (222 głosy) wygrał z konserwatystami w stosunku 2 : 1. W powiatowym Sławnie, trochę mniejszym ludnościowo od Darłowa, oddano na E. Hemptenmachera nieco więcej głosów, bo 259, lecz w sumie mniej niż na obu przedstawicieli konserwatyizmu junkierskiego. W bardziej uprzemysłowionym i „podkoszalińskim” Sianowie wygrał liberał 1,8 : 1 (161 : 90), w rolniczym Polanowie przewaga liberała okazała się już być nieznaczną 1,2 : 1 (113 : 96)⁴⁵.

Za cechę wyróżniającą procedurę wyborczą na posłów do Reichstagu można uznać prawo zgłaszania lub zgłaszania się tego samego kandydata na listy w kilku okręgach jednocześnie, jak i umieszczania na danej liście okręgowej dowolnej liczby osób. Z takimi przypadkami spotykamy się właśnie przy okazji pierwszych wyborów 12 lutego 1867 r. Nie mając konkretnych informacji i potwierżeń o formalnym przyzwoleniu wykonawczym odnośnie rzeczonyj praktyki w ówczesnych przepisach, można – jak na razie – wniosek takowy sformułować na podstawie rozpoznanych faktów, wprawdzie jednostkowych, ale czyniących taką sugestję w pełni miarodajną. Co więcej, skoro tak było, to unaoczniają nam one również istniejącą możliwość osobistego zgłaszania własnej kandydatury na posła przez osobę z odpowiednim cenzusem wieku, posiadającą pełnię praw obywatelskich.

Zatem przed pewnymi jednostkami, tyleż ambitnymi, jak i – często – naiwnie oceniającymi własne notowania w razie korzystania z takiego prawa, rodziło to zwyczajnie złudne nadzieje znalezienia się chociaż przez krótki czas w centrum uwagi okolicznej społeczności, czy tylko z miejscowości swego zamieszkania. Bardziej zastanawiające są źródła i motywacje decydujące o umieszczeniu na liście odległego okręgu w prowincji pomorskiej nazwisk książąt z pruskiego domu panującego i premiera O. von Bismarcka.

Oprócz trzech wymienionych kandydatów na posła do Reichstagu z okręgu bytowsko-miastecko-sławińskiego, między którymi rozegrała się walka rozstrzygająca już w pierwszej turze głosowania, na liście wyborczej z 12 lutego 1867 r. znalazło się jeszcze 14 innych nazwisk. Łącznie zdobyli oni zaledwie 375 głosów⁴⁶. Oto ci kandydaci i liczba

uzyskanych przez nich głosów: następcą tronu, księżę Fryderyk 4 (tylko w obwodach wiejskich powiatu sławieńskiego); księżę Karol 122 (najwięcej na wsi powiatu bytowskiego); księżę Fryderyk Karol 28⁴⁷, premier O. von Bismarck 21. Żaden z tej pierwszej czwórki nie otrzymał nawet jednego głosu wśród wyborców miejskich okręgu⁴⁸.

Pozostali kandydujący to (według liczby głosów): proboszcz katolicki Królikowski z miejscowości Nowiny (powiat człuchowski) 91, uży skanych tylko we wsiach powiatu bytowskiego; Emil v. Czarlinski z „Brochnowke” 59 (na wsiach powiatu bytowskiego); proboszcz Robert Kammer z Niezabyszewa 39 (we wsiach powiatu bytowskiego); Antoni von Temski z Klączna (powiat bytowski), właściciel ziemski Freese z Mierzyna (powiat lęborski)⁴⁹, landrat powiatu sławieńskiego von Woedtke i hrabia von Schwerin-Putzar – wszyscy po 2 głosy; po jednym głosem landrat słupski von Gottberg, właściciele ziemscy z Karwic i Gostkowa⁵⁰.

Wybory w dniu 12 lutego 1867 r. wyłoniły skład 297-osobowego parlamentu Związku Północnoniemieckiego, który przeszedł do historii pod nazwą Reichstagu konstytucyjnego⁵¹. To gremium rozpoczęło obrady 24 lutego i w dniu 16 kwietnia 1867 r. uchwaliło konstytucję, a w zasadzie zatwierdziło gotowy już projekt ustawy zasadniczej dla Związku Północnoniemieckiego, opracowany przez premiera pruskiego O. von Bismarcka⁵².

Na dzień 31 sierpnia 1867 r. zostały rozpisane wybory do pierwszego Reichstagu kadencyjnego (die erste Legislaturperiode des Reichstages). Tym razem frekwencja wyborcza w okręgu bytowsko-miasteczko-sławieńskim zmalała nadspodziewanie – bez mała o 50 proc. Konserwatyści, pomni niedawnego dylematu swoich zwolenników, gdy przyszło im wybierać spośród dwóch kandydatów, teraz wystawili jednego sprawdzonego „pewniaka”, to jest poprzedniego zwycięzcę von Blumenthala z Janiewic. Jego partyjny rywal von Denzin wystartował i wygrał zdecydowanie w okręgu słupsko-lęborskim⁵³.

Wygrana von Blumenthala – mimo tak znaczącej redukcji elektoratu – była jeszcze bardziej przekonująca (wskaźnikowo), chociaż faktycznie uzyskał on o prawie 800 głosów mniej niż przed pół rokiem. Teraz do urn poszli gremialnie niemal wszyscy jego zwolennicy z wyborów lutowych. Na ogółem 9755 głosów w naszym okręgu konserwatysta uzy-

**WYBORY DO REICHSTAGU W OKRĘGU BYTOWSKO-MIASTECKO-SŁAWIEŃSKIM
W 1867 I 1871 ROKU**

Lp.	Data wyborów	Ogólna liczba ważnych głosów	Kandydat wybrany na posła	Przynależność partyjna	Liczba uzyskanych głosów	Główny kontrkandydat	Przynależność partyjna	Liczba uzyskanych głosów
1.	12.02.1867	18681	hrabia v. Blumenthal (wł. dóbr rycerskich Żukowo Sławieńskie)	partia konserwatywna	9810	v. Denzin z Dębczyna; E. Hemptenmacher (radca handlowy i armator z Dartowa)	partia konserwatywna liberal	4275 4221
2.	31.08.1867	9755	hrabia v. Blumenthal (wł. dóbr rycerskich Żukowo Sławieńskie)	partia konserwatywna	9026	E. Hemptenmacher (radca handlowy i armator z Dartowa)	liberal	328
3.	3.03.1871	11274	von Below (wł. dóbr rycerskich Zaleskie)	partia konserwatywna	7849	hrabia von Kleist (wł. dóbr rycerskich Tychowo k. Sławna)	partia konserwatywna	2354

Źródło: AP Kossz., Reg. K., Acc. 16/44 Nr 39; Schlawe, den 14 Febr. 1867 (telegram); tamże: Schlawe, 4 Sept. 1867 (telegram), Coeslin, den 5 Sept. 1867; tamże: Coeslin, den 7 Sept. 1871; Bütower Kreisblatt 1867 Nr 9, 37; Schlauer Kreisblatt 1867 Nr 8; Rummelsburger Kreisblatt 1867 Nr 9 i 37.

skął 92,5 proc. Liberala E. Hemptenmachera, który urósł do jedyne go przeciwnika von Blumenthala, poparło zaledwie 328 wyborców, tj. 3,4 proc., a co stanowiło jedynie 7,8 proc. jego elektoratu z 12 lutego. Pozostali kandydujący, których nazwisk nie znamy, otrzymali głosy rozproszone, łącznie w liczbie 401⁵⁴.

W listopadzie 1870 r. Reichstag północnoniemiecki zebrał się na swojej ostatniej sesji poświęconej ratyfikacji układów wersalskich narzuconych Francji. Na 3 marca 1871 r. – dzień ratyfikacji preliminarium traktatu pokojowego z Francją – wyznaczone zostały wybory do pierwszego Reichstagu ogólnoniemieckiego – II Rzeszy Niemieckiej. Liczył on 382 posłów, natomiast od wyborów w 1874 r. już stałe 397 posłów⁵⁵. W jednym (północnoniemieckim), jak i w drugim Reichstagu (Rzeszy) liczba mandatów przypadająca państwu pruskiemu wynosiła 235, bowiem stałe na tyle samo okręgów było ono podzielone. Nie uległ zmianie także podział na okręgi w prowincji pomorskiej – pozostało 14, w tym 5 na terenie rejencji koszalińskiej⁵⁶.

Przed wyborami 1871 r. w okręgu bytowsko-miasteczko-sławińskim uprawnionych do głosowania było 25,5 tys., co stanowiło 18,80 proc. w stosunku do ogółu zaludnienia⁵⁷.

I tym razem najbardziej demokratyczne w Europie wybory do Reichstagu, choć przeprowadzone w atmosferze powszechnego podniesłego nastroju, wręcz euforii wywołanej wygraną wojną z Francją oraz warunkami preliminarium pokojowych⁵⁸, nie zaowocowały znaczącym wzrostem aktywności politycznej społeczeństwa rejencji koszalińskiej, na miarę tej – z jaką spotkaliśmy się przy okazji wyborów do Reichstagu Związku Północnoniemieckiego w lutym 1867 r. Skuteczność rozprawy z Francją i dokonane zjednoczenie, oddziałujące niebywale na podniesienie temperatury poczucia wspólnoty w ramach nowej wielkiej ojczyzny niemieckiej, przysporzyło poparcia twórcy sukcesów – Prusom, a więc i konserwatywnej nawie państwowej tego królestwa, na czele z jego władcą, któremu nowa konstytucja przyznawała tytuł cesarza niemieckiego. Zwycięstwa prusko-niemieckiej Rzeszy kojarzyły się zatem z ustrojem największego państwa i tej federacji, z dominującą w jego strukturach rządowych i administracyjnych orientacją skrajnego konserwatyizmu protestanckiego. Przeprowadzone w takim klimacie i okolicznościach wybory w regionach tradycyjnie opanowanych i zmajoryzowanych ówczesznie przez ludzi tworzących teraz tron akty-

wistów coraz liczniejszych oddziałów terenowych partii konserwatywnej, posiadających na swoje usługi i każde potrzeby lokalną prasę ujawniającą w większości identyczną proveniencję ideologiczno-państwo-pruska, przyniosły kolejne pewne zwycięstwo jej reprezentantów.

Frekwencja wyborcza w okręgu była większa o 1,5 tys. w porównaniu do wyjątkowo niskiej aktywności elektoratu odnotowanej 31 sierpnia 1867 r. (por. tabela). Najmniejszy wskaźnik głosujących w stosunku do ogółu uprawnionych, charakteryzował zresztą oba wschodnie okręgi wyborcze rejencji koszalińskiej. W okręgu słupsko-lęborskim wyniósł on 36 proc., w bytowsko-miasteczko-sławieńskim 44 proc.⁵⁹

Na liście kandydatów z okręgu bytowsko-miasteczko-sławieńskiego zgłoszonych do wyborów w dniu 3 marca 1871 r., widnieją nazwiska 22 osób: 16 to konserwatyści protestanccy, 1 startował z ramienia konserwatystów katolickich (Partia Centrum, Zentrumspartei), 1 był spod znaku Partii Narodowoliberalnej (prawica liberalna), 4 należało do Partii Postępowej (lewica liberalna)⁶⁰

Wśród 16 kandydatów konserwatywno-protestanckich liczyli się tylko dwaj (z powiatu sławieńskiego). Był to von Below, właściciel rozległych dóbr rycerskich Zaleskie. Został on wytypowany jako pierwszy i przez pewien czas posiadał jako jedyny poparcie miejscowej komórki partii konserwatywnej⁶¹. Ostatecznie w szranki wyborcze stanął też, oficjalnie zgłoszony przez tą partię, hrabia von Kleist, posiadacz dóbr rycerskich Tychowo. Obaj zgromadzili łącznie 10203 głosy, co stanowiło 90,5 proc. wszystkich ważnych w okręgu. Posłem do pierwszego Reichstagu II Rzeszy Niemieckiej został von Below, za którym opowiedziało się prawie 7,9 tys. wyborców, czyli blisko 70 proc. ogółu; znacząco ponad wymagane niezbędne minimum⁶²

Pozostałych 14 kandydujących konserwatystów protestanckich otrzymało razem 48 głosów (!), z tego 10 na ponownie tu umieszczonego O. von Bismarcka, kanclerza nowej Rzeszy (już z tytułem książęcym). Pod znakiem partii konserwatywnej widniało nazwisko wspomnianego wcześniej księdza R. Kammera, katolickiego proboszcza z Niezabyszewa, aktualnego dziekana dekanatu lęborsko-bytowskiego, który uzyskał tylko 19 głosów. Inni kandydaci konserwatywni to ci, którzy potwierdzili (jak inni w wyborach 1867 r.) swoją oczywistą przypadkowość na liście okręgowej, chociaż diametralnie różnili się oni między sobą pochodzeniem społecznym, wykształceniem, wykony-

wanym zawodem. Padło na nich po 5, 3 i 2 głosy (właściciele dóbr w Mydlitej, Ciemnie i sołtys z Jasienia von Wnuk), oraz po jednym głosie dla dalszych 9 kandydatów⁶³.

Nowa niemiecka Partia Centrum (powstała w 1870 r.), grupująca konserwatystów katolickich, zgłosiła w badanym okręgu jednego kandydata, licząc zapewne na większe poparcie, niż to miało dotąd miejsce, ze strony środowisk katolików kaszubsko-polskiego rodowodu, a także i katolików niemieckich zamieszkujących głównie powiat bytowski. Okazało się, że raczej nieudany był tutaj strat nieznanego katolickiego kandydata z Berlina, tajnego nadradcy dra Kraetziga, który w całym okręgu zebrał 382 głosy poparcia (3,4 proc. ogółu)⁶⁴.

Między liberałami, ubiegającymi się tu o mandat poselski – w okręgu gdzie elektorat szeroko rozumianej orientacji proliberalnej ujawnił swoją nadspodziewanie znaczącą preferencję, ale która już po pół roku okazała się jeszcze przysłowiowym słomianym ogniem – liczył się tylko reprezentant prawicowej Partii Narodoliberalnej, „importowany” z Berlina radca rejencyjny von Unruh; otrzymał on 526 głosów (4,7 proc. ogółu). Na tym tle zupełnie mizernie wypadły zyski 4 miejscowych kandydatów podających się za liberałów, konkretnie – związanych z ich najsilniejszą lewicującą frakcją, tj. Partią Postępową. Byli to z Bytowszczyzny dwaj właściciele dóbr – w Jasieniu (Kette) i w Nowym Bytowie (Gribel). Pierwszy z nich zebrał 70, drugi 38 głosów. Startujący ponownie radca handlowy i armator z Darłowa, E. Hempenmacher, przypadł tym razem definitywnie (6 głosów)⁶⁵.

Można poczynić uwagę o potrzebie znalezienia odpowiedzi na najważniejsze pytanie, w kontekście ostatnich wywodów: jakie czynniki złożyły się na wręcz katastrofalny regres poparcia dla polityków regionu mieniących się liberałami, zwłaszcza w miastach okręgu na przełomie lat sześćdziesiątych-siedemdziesiątych XIX w. ? Wiemy, na podstawie wstępnego rozeznania, że ta „antyliberalna” tendencja w okręgu bytowsko-miasteczko-sławińskim już bardziej się nie pogłębiła. Wybory do kolejnych Reichstagów dowiodły, że niezbyt skutecznie, bowiem wolno, ale systematycznie, odbudowywane było i w tej części prowincji pomorskiej proliberalne zaplecze społeczno-polityczne, intensywniej dopiero po upływie ponad 10 lat. Jednocześnie na dekadę lat siedemdziesiątych XIX w. (wyraźniej od 1872 r.) przypada w rejencji koszalińskiej wstępny okres infiltracji (raczej jeszcze śladowej) ideologii programowej

Niemieckiej Partii Socjalistycznej (powstałej w 1869 r.). Propagandę uprawiać tu zaczęli pojedynczy aktywiści tej partii przybywający z wielkich miast i skupisk robotniczych w środkowych i zachodnich regionach prusko-niemieckiej Rzeszy, napotykając – pomimo wolności politycznej – na wiele pseudoformalnych przeszkód i zwyczajnych szykan ze strony miejscowych organów administracji państwowej bądź samorządowej, zdominowanych przez konserwatystów. Działo się tak zanim kres oficjalnej działalności partii, na ponad 12 lat, również w prowincji pomorskiej, położyła w 1878 r. bismarckowska represyjna ustawa antysocjalistyczna, przegłosowana w Reichstagu.

Przypisy

1. Archiwum Państwowe w Koszalinie, Regierung Köslin, Akcesja 16/44 (cyt. dalej: AP Kosz., Reg. K., Acc.16/44) Nr 39: Stettin den 23 ten Juli 1866
2. A. Czubiński, J. Strzelczyk, *Zarys dziejów Niemiec i państw niemieckich powstałych po II wojnie światowej*, Poznań 1986, s.248
3. Wahlgesetz für den Reichstag des Norddeutschen Bundes. Vom 15. October 1866, (w:) Beilage zu Nr 2 der Neuen Preussischen (Kreuz-) Zeitung, Berlin, 3. Januar 1867. Tekst tej ustawy oraz przepisy wykonawcze noszące tą samą datę: Reglement zur Ausführung des Wahlgesetzes für den Reichstag ..., m.in. (w:) Rummelsburger Kreisblatt (dalej: Rum. K.) 1867 Nr 2
4. Wahlgesetz, § 2,3,5; J. Wąsicki, *Związek Niemiecki i Druga Rzesza Niemiecka 1848-1914*, Poznań 1989, s.407-408; A. Czaplinski, A. Galos, W. Korta, *Historia Niemiec*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990 (wyd. drugie, s.407), że wyborcą czynnym i biernym mógł być mężczyzna-obywatel od 24 roku życia
5. J. Wąsicki, *Związek Niemiecki*, s.408; AP Kosz., Reg. K., jak w przypisie 1. Por. Wahlgesetz § 7
6. Reglement zur Ausführung des Wahlgesetzes, § 2,4,5
7. Por. tamże, § 2,3; J. Wąsicki, *Związek Niemiecki*, s.408
8. J. Wąsicki, jw., s.408
9. Jak przypis 1
10. J. Wąsicki, *Związek Niemiecki*, s.414; Wahlgesetz für den Reichstag des Norddeutschen Bundes ...
11. Jak przypis 1
12. W 1872 r. podzielony na trzy powiaty: kołobrzeski, koszaliński i bobolicki
13. AP Kosz., Reg. K., Acc.16/44 Nr 39 (passim); Wahlgesetz für den Reichstag des Norddeutschen Bundes, s.27
14. Por. np. *Jahrbuch der Provinz Pommern für 1885*, s.5
15. AP Kosz., Reg. K., Acc.16/44 Nr 39: Verzeichniss der Wahlkreise für den Reichstag des Norddeutschen Bundes

16. Np. landrat sławieński v. Woedtkę w wyborach 1867 (dwukrotnie) i w 1871. landrat miastecki w 1884 i 1887, landrat lęborski w 1887, 1890 i 1893, Rum. K. 1867 Nr 9, 37; Schlauer Kreisblatt (dalej: Schl. K.) 1884 Nr 81, 1887 Nr 15, 1890¹ Nr 13, 1893 Nr 51
17. J. L i n d m a j e r, *Z życia politycznego w Sławnie i powiecie sławińskim w latach 1890-1898*, Dorzecze Nr 8, Sławno 1998
18. Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej: AP Szcz.), Akta miasta Białogard (Magistrat Belgard) Nr 33: Wählerlisten ... 1867 und 1871
19. Np. Kolobrzeg w 1898 r. liczył 19,3 tys. mieszkańców i był podzielony na 6 obwodów. W latach 1867 i 1871 mieszkało w Kolobrzegu 12,8-13,1 tys. ludzi *Verwaltungs-Bericht über verschiedene städtische Angelegenheiten insbesondere über die Verwaltung solcher im Jahre 1897-1898* (Kolberg 1899), s.2, 93
20. AP Szcz., Akta miasta Miastko (Magistrat Rummelsburg) Nr 19: Rummelsburg den 14. Januar 1867; tamże: 6 Februar 1867; tamże: Wähler-Liste des Gemeindebezirks der Stadt Rummelsburg, Rummelsburg den 30. Juli 1867; tamże: Rummelsburg den 18. Januar 1871. W Białogardzie: 1867 r. – 582 i 495, w 1871 r. – 459 i 446. AP Szcz., Akta miasta Białogard Nr 33: Wählerlisten ... 1867 und 1871
21. W Białogardzie bezwzględny spadek liczby wyborców w latach 1867-1871 wyniósł 16%. Obliczenia na podstawie AP Szcz., Akta miasta Białogard Nr 33: Wählerlisten ... 1867 und 1871
22. Rum. K. 1867 Nr 4: Verzeichniss der Wahlbezirke ...
23. Tamże; Extra-Beilage zu Nr 2 des Bütower Kreisblattes (dalej: Büt. K.), 9. Januar 1867
24. Beilage zum Rum.K. Nr 7 pro 1871: Verzeichniss der Wahlbezirke
25. Na podstawie Rum.K. 1867 Nr 4: Verzeichniss ... Podobne przykłady z 1871 r. w źródle jw.
26. J. L i n d m a j e r, *Na marginesie historii gospodarczej Kolobrzegu, Koszalina i Słupska w pierwszej połowie XIX w.*, (w:) *W kręgu badań Profesora Stanisława Gierszewskiego*. Red. naukowa A. G r o t h, Gdańsk 1995, s.199; t e n z e, *Przyczynek do monografii gospodarczej małych rzek Pomorza Zachodniego na przykładzie Wieprzy w trzecim ćwierćwieczu XIX stulecia*, Rocznik Koszaliński 1997, s.45
27. Wskaźnik ludności kaszubsko-polskojęzycznej w stosunku do ogółu mieszkańców wzrósł z 12,5 proc. w 1861 r. do 13 proc. w 1890 r. i 16,6 proc. w 1905 r. Z. S z u l t k a, *Liczba Kaszubów na kaszubskim obszarze językowym Pomorza Zachodniego w XIX wieku*, (w:) *Pomorze – trudna Ojczyzna?* Red. A. Sakson, Poznań 1996, s.56 (tab.3). Por. też J. L i n d m a j e r, *Z. S z u l t k a, Parafia katolicka i problem świadomości narodowej wiernych*, (w:) *Historia Bytowa*. Red. naukowa Z. Szultka, Bytów 1998, s.200
28. AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44 Nr 39: Schlawe den 28. Dezember 1866
29. Tamże: Cöslin den 8. Januar 1867
30. W. C z a p l i Ń s k i, A. G a l o s, W. K o r t a, *Historia Niemiec*, s.519, 532
31. AP Kosz., Reg.K., Acc.16/44 Nr 39: Cöslin den 8. Januar 1867

32. Tamże: Rummelsburg den 4. Januar 1867
33. Tamże: Cöslin den 8. Januar 1867. Byli to: w okręgu "Księstwo" – gen. por. baron von Moltke i mjr von Borcke z Rzesznikowa; w okręgu łęborsko-słupskim – landrat słupski von Gottberg (komisarz wyborczy w tamtym okręgu; por. Büt.K. 1867 Nr 31); w okręgu szczecineckim – tajny radca rejencyjny Wagener z Berlina; w okręgu białogardzko-świdwińsko-drawskim – von Arnim, właściciel dóbr rycerskich Siemczyno. Ostatecznie w okręgu "Księstwo" do wyborów 12 lutego 1867 r. stanął tylko gen. von Moltke. AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44 Nr 39: Coeslin den 16. Februar 1867
34. AP Kosz., jw.: Verzeichniss der für die Reichs-Wahlkreise des Regierungs-Bezirk Cöslin in Ansicht genommenen Kandidaten zum norddeutschen Reichstage. Partia Narodowoliberalna (prawica liberalna) reprezentowała bogate mieszczaństwo, częściowo też właściciele ziemskich, warstwę urzędniczo-inteligencką. Do końca lat siedemdziesiątych nadawała ona ton życiu politycznemu w Rzeszy, wprowadzając do Reichstagu największą liczbę deputowanych. A. C z a p l i ń s k i, A. G a l o s, W. K o r t a, *Historia Niemiec*, s.534; por. też *Der Grosse Brockhaus*, Leipzig 1933, Bd.15, s.543
35. Por. ogłoszenie w Schl.K. 1867 Nr 6
36. W. C z a p l i ń s k i, A. G a l o s, W. K o r t a, *Historia Niemiec*, s.519
37. Za podstawę przyjęto liczbę biorących udział w wyborach (18681 osób) w stosunku do nieco pomniejszonej (o 0,5 tys.) liczby uprawnionych do głosowania z 1871 r.
38. Jak przypis 36, s.518-519
39. Ludność powiatu sławieńskiego 77,2 tys. (wg. spisu z końca 1864 r.) to 58,4 proc. ogółu mieszkańców okręgu wyborczego; w powiecie miasteczkim (30,9 tys.) wskaźnik ten to 23,4 proc.; w powiecie bytowskim (24 tys.) – 18,2 proc. Obliczenia na podstawie AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44 Nr 39: Verzeichniss ..., s.27
40. Obliczenia na podstawie Schl.K. 1867 Nr 8; Büt.K. 1867 Nr 9: Bekanntmachung
41. Obliczenia na podstawie Rum.K. 1867 Nr 9
42. Bliżej na ten temat J. L i n d m a j e r, *Przyczynek*, s.45
43. Obliczenia na podstawie Büt.K. 1867 Nr 9.
44. Büt.K. 1867 Nr 9; Schl.K. 1867 Nr 8; Rum.K. 1867 Nr 9
45. Obliczenia na podstawie źródeł jw.
46. Büt.K. 1867 Nr 9; Rum.K. 1867 Nr 9
47. W Prusach cenzus wieku określający pełnoletność osiąganą w 25 roku życia nie dotyczył rodziny panującej. F. H a r t a u, *Wilhelm II*, Lublin 1995, s.22
48. Rum.K. 1867 Nr 9
49. Chodzi o miejscowość Mersin. Pod tą nazwą występuje jeszcze Mierzyno w powiecie koszalińskim
50. Rum.K. 1867 Nr 9; Schl.K. 1867 Nr 8
51. *Der Grosse Brockhaus* (jak przypis 34), s.543: *Die deutschen Reichstagswahlen 1867-1912*
52. A. C z u b i ń s k i, J. S t r z e l c z y k, *Zarys dziejów Niemiec*, s.248

53. AP Kosz., Reg.K., Acc.16/44 Nr 39: Coeslin den 5. September 1867. Na 10030 ważnych głosów von Denzin otrzymał 8,5 tys. (blisko 85 proc.)
54. Dane i obliczenia w oparciu o zapisy w Rum.K. 1867 Nr 37
55. J.W ą s i c k i, *Związek Niemiecki*, s.456; J. K r a s u s k i, *Historia Rzeszy Niemieckiej*, wyd. 1971, s.59-60 i wyd. 1978, s.58 (tab.)
56. G. N e u m a n n, *Das deutsche Reich in geographischer statistischer Beziehung*, Berlin 1874, Bd.1, s.498; AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44 Nr 39: Cöslin, 16.2.1871
57. Zbliżone wskaźniki posiadały okręgi: slupsko-lęborski, "Księstwo" (po 18,75 proc.) i szczecinecki (18,74 proc.), natomiast białogardzko-świdwińsko-drawski 16,90 proc. Obliczenia własne na podstawie *Annalen des Deutschen Reichs*, s.294
58. Ostateczny tekst traktatu został podpisany we Frankfurcie n/M w kwietniu 1871 roku
59. Obliczenia na podstawie *Annalen des Deutschen Reichs*, s.294. Wskaźnik frekwencji w pozostałych trzech okregach rejencji: "Księstwo" 47, szczecinecki 50, białogardzko-świdwińsko-drawski 54 (i 59 w drugiej turze wyborczej)
60. AP Kosz., Reg.K., Acc.16/44 Nr 39: Nachweisung ... Coeslin den 7. September 1871
61. Tamże: Nachweisung der Candidaten für die Reichstags-Wahlen im Regierungs-Bezirks Coeslin, 16.2.1871
62. Tamże, f.165v-166; tamże: Nachweisung ... (jw.)
63. Tamże: Nachweisung ... Byli to z Bytowa – sekretarz sądu powiatowego Kowalke i adwokat Puchta; właściciel dóbr w Pólcznie von Glasenapp i szynkarz z Jasienia; von Selchow z Berlina (minister); właściciel dóbr Godziętowo (powiat miasteczki); hrabia von Kleist z Tychowa (syn właściciela dóbr?); von Schlieffen z Sulechowa; soltys z Grabowa (powiat sławieński)
64. Źródło jw.
65. Tamże. Za liberała podawał się też, zgłoszony na listę wyborczą, małorolny chłop (budnik) z Bielkowa, powiat sławieński, który sam tylko na siebie głosował